

Максим Галіченко

ГАЛІЧЕНКО Максим Володимирович — викладач кафедри філософії та соціально-гуманітарних наук Херсонського державного університету. Сфера наукових інтересів — російська релігійна філософія, міжконфесійні відносини, соціологія релігії.

РОЗРОБКА ІДЕОЛОГЕМИ «МОСКВА — ТРЕТІЙ РИМ» У НАУКОВОМУ ДОРОБКУ А. ДЖ. ТОЙНБІ ТА Д. ОБОЛЕНСЬКОГО

Стаття присвячена дослідженню поглядів А. Дж. Тойнбі та Д. Оболенського на зміст ідеологем «Москва — Третій Рим». Автор доводить, що А. Дж. Тойнбі сприяв утвердженню розуміння імперської сутності ідеологем «Москва — Третій Рим». Внесок Д. Оболенського полягає в аналізі ідеологем «Москва — Третій Рим» крізь призму ідеї «візантійської співдружності націй».

Ключові слова: православ'я, імперія, цивілізація, нація.

Після розпаду Радянського Союзу у світі постала нова геополітична реальність, яка була пов'язана із завершенням «Холодної війни». Багато вчених почали розглядати світовий історичний процес як рух до утвердження ідеалів західної демократії та ліберальної економіки. Зокрема Ф. Фукіяма проголосив, що історія в своєму попередньому вигляді завершена, адже всі регіони світу будуть намагатись наслідувати цивілізаційній моделі Заходу. Світ почав уявлятися однополярним на чолі зі Сполученими Штатами Америки. Проте починаючи з середини 90-х років ХХ століття в науковому середовищі США виникає альтернативна концепція, зміст якої полягав в існуванні кількох конкуруючих цивілізацій, що визначають обличчя сучасного світу. Головними ідеологами цієї концепції стали відомі американські вчені З. Бжезжинський та С. Хантінгтон. Вони наголосили на необхідності переходу від етнонаціонального до культурного розуміння цивілізації. Головною складністю їх праць

© М. В. Галіченко, 2012

є проблема класифікації та географії цивілізацій. Це пов'язано з неможливістю чітко окреслити ареали поширення релігій у сучасному світі. Саме тому наприкінці 90-х років ХХ століття російські вчені П. Щедровицький та Є. Островський запропонували відійти від географічного та перейти до мовного чинника визначення цивілізацій. Таким чином, кордони нових одиниць структурування людських цивілізацій, пролягають по ареалам поширення мов та відповідних способів організації життя, що відповідають «зібранням культурних характеристик та феноменів» за трактуванням Ф. Броделя [12, с. 2]. На нашу думку, перехід від релігійного до мовного критерію як головних характеристик сучасних цивілізацій принципово не вирішує проблему визначення кордонів між ними. Важливим для сучасних дослідників є поєднання різних критеріїв для визначення цивілізації. Зокрема, це може краще допомогти зрозуміти зміст концепції патріарха Кирила «Руський світ», що має забезпечити побудову нового геополітичного центру світу, який би ґрунтувався на православній вірі, російській мові та культурі.

Поява у 1996 році праці відомого американського політолога С. Хантінгтона «Зіткнення цивілізацій» сприяла відродженню цивілізаційного підходу. Він уважав, що вперше в історії глобальна політика є поліцивілізаційною. Це стає можливим завдяки тому, що процес модернізації відокремлюється від процесу вестернізації, тобто не сприймаються західні ідеали та норми. Відносний вплив Заходу поступово знижується, що супроводжується зростанням економічної, військової та політичної могутності азійських цивілізацій. Завдяки демографічному зростанню іслам має дестабілізувати наслідки для мусульманських країн та їх сусідів. Поступово виникає світовий порядок заснований на цивілізаціях, тобто суспільствах, що мають культурні спільності. Країни поступово групуються навколо провідних центрів своїх цивілізацій. Універсалістські претензії Заходу призводять до конфліктів з іншими цивілізаціями, передусім з ісламом та Китаєм. С. Хантінгтон упевнений, що західну цивілізацію може врятувати лише заміна уявлень про власне місце у світі. Західна цивілізація унікальна, але не універсальна. Уникнути глобальної війни допоможе налагодження співпраці між цивілізаціями [12, с. 5].

Учений зазначав, що в сучасному світі існують дев'ять цивілізацій, які знаходяться у стані конфлікту. Основою для об'єднання країн у межах певної цивілізації є передусім релігія. Окремо

С. Хантінгтон виділяв православну цивілізацію, яка, на його думку, має країну-центр — Росію [12, с. 22]. Ця ідея дає підстави для відродження в Росії проектів побудови та утвердження власної цивілізаційної моделі розвитку, принципово відмінної від західної цивілізації. Кожна цивілізація сприймає себе найважливішим центром світу та розглядає історію людства у відповідності до цього розуміння. Саме тому для сучасної Росії важливим є пошук ідеологічних концептів, які могли б переконливо довести її особливу місію в світовому історичному процесі. Наразі в Росії не існує єдиного підходу до розуміння власної місії. На нашу думку, значним потенціалом для розбудови ідеології Росії як центра православної або східнослов'янської цивілізації є ідеологема «Москва — Третій Рим». Вона мала тривалу історію функціонування у різні періоди російської державності, а також була об'єктом наукового дослідження як вітчизняних так і закордонних вчених, зокрема, і в межах цивілізаційного підходу.

Отже, метою статті є аналіз ідеологеми «Москва — Третій Рим» у науковому доробку класика цивілізаційного підходу А. Дж. Тойнбі. Автор аналізує критику поглядів А. Дж. Тойнбі з боку Д. Оболенського.

Сучасний стан наукової розробки теми пов'язаний з іменами таких дослідників як: М. А. Емельянов-Лукьянчиков, Б. М. Кузик, Ю. В. Яковец, М. М. Моїсєєв, О. С. Панарін, Ю. І. Семенов, Н. В. Сініцина та ін. [3; 4; 5; 7; 8; 9].

Після Другої світової війни спостерігається еволюція в розумінні сутності ідеологеми «Москва — Третій Рим», яка була пов'язана із розгортанням протистояння між Сполученими Штатами Америки та Радянським Союзом. Важливою передумовою змін в оцінці ідеологеми «Москва — Третій Рим» стала еволюція поглядів М. Бердяєва від тоталітарного до імперського змісту, зокрема, у праці «Витоки та смисл російського комунізму» він писав: «імперія з її західним типом державного абсолютизму найменше втілювала ідею «Третього Риму»... зіткнення між ідеєю імперії, могутньої держави військово-поліцейського типу, та релігійно-месіанською ідеєю царства, яке пошириться серед представників того прошарку народу, котрий згодом стане інтелігенцією... зіткнення між свідомістю імперії, носієм якої буде влада, та свідомістю інтелігенції стане основним для ХІХ століття» [1, с. 14]. У 1946 році виходить друком праця «Російська ідея», у якій зазначається: «у

духовних віршах Русь — всесвіт, російський цар — цар над царями, Єрусалим — це Русь, а Русь там, де істина віри. Російське релігійне покликання, покликання виключне, пов'язане з силою та величчю російської держави, з виключним положенням російського царя. Імперіалістична спокуса входить в месіанську свідомість» [2, с. 79-82]. Зважаючи на популярність М. Бердяєва у науковому та публіцистичному середовищі Заходу, значну кількість перекладів його праць, ідея про імперську сутність Москви та її месіанську свідомість спричинила широку дискусію як у середовищі діаспори, так і між радянськими та закордонними вченими.

Імпульсом для наукового обговорення питання про тоталітарну сутність ідеологеми «Москва — Третій Рим» стали роботи відомого англійського історика А. Дж. Тойнбі, надруковані у 1947 — 1948 роках, зокрема «Цивілізація на суді історії». Учений утверджував, що після завершення Другої світової війни світ опинився поділений між США та СРСР, які є альтернативами втілення колосальних матеріальних сил людства. Їх протистояння може знищити людство, а тому потрібно знайти серединний шлях, у пошуку якого великого значення дослідник надавав релігії [11, с. 8]. Протистояння між Заходом та СРСР зумовлюється не загрозою агресії, а духовним суперництвом ідеологічних механізмів. Комунізм є відповіддю з боку Росії на виклик Заходу. Навіть після падіння комуністичного ладу залишаються передумови для подальшого протистояння між Заходом та Росією, адже вони мають ідеологічну та державну форму. В основі цього протистояння знаходиться боротьба між західною цивілізацією як агресором та іншими цивілізаціями як жертвами. Західна цивілізація є постійним викликом для Росії. Саме тому Росія завжди намагається будувати власний цивілізаційний проект, шукати своє місце між Сходом та Заходом.

Для А. Дж. Тойнбі цивілізація передусім є ідентифікацією з культурою, системоутворюючим елементом якої є релігія. Для Росії ідентифікатором постає православ'я, а також спадок Візантійської імперії. Саме тому зіткнення Заходу та Росії є невідворотним, бо воно є продовженням протистояння Заходу та Візантії, яке пронизує всю історію Середньовіччя [11, с. 15]. Розробка візантійської спадщини в історії Росії опосередковано обумовлює необхідність звернення до аналізу ідеологеми «Москва — Третій Рим», як одного з її проявів.

А. Дж. Тойнбі зазначає, що після прийняття Київською Руссю за часів князя Володимира православ'я, Росія отримує спільну іс-

торію з Візантійською імперією, яка характеризується суворою боротьбою проти агресій Заходу та Сходу. У результаті в XV столітті Візантія припиняє своє існування під натиском турків, а Росія витримує випробування під владою Золотої Орди та створює власну могутню централізовану державу, спроможну протидіяти іноземним вторгненням. Відповідно, Московська держава залишається єдиною представницею східного християнства. Російська церква не визнала умов Флорентійської унії (1439), а тому залишилася носієм справжнього православ'я. А. Дж. Тойнбі наголошує на тому, що Москва не є узурпатором ролі Візантійської імперії, адже Росія лишається єдиною спадкоємицею (Росія єдина православна держава, яка зберегла свою незалежність у XV столітті). Росія не має жодного гріха перед Візантією [10, с. 510]. Саме тому стає закономірною думка, що після падіння Константинополя, який зрадив православну віру, вірна Москва стає Третім Римом. «Немає сумнівів, що досвід державного будівництва переконав росіян, що Росія — свята країна з унікальною долею... Російська віра у святість змогла пережити політику вестернізації Петра I та підпорядкувати своїм потребам західну ідеологію... Російський комунізм ХХ століття, російське слов'янофільство та російська першість в православному світі XV століття були послідовним виразом віри в те, що Росія має істину, яка дозволить її розвиватись за умов, коли Захід буде занепадати...» [11, с. 226-227]. Послідовній реалізації ідеологеми «Москва — Третій Рим» завадили церковний розкол середини XVII ст., який підірвав віру частини православного населення в Московське царство як останню православну імперію, а також політика Петра I, яка перетворила Росію з православно-християнської універсальної держави на динамічну локальну державу, яка постає частиною європейської системи. Проте, перенесення столиці з Москви до Санкт-Петербурга та ліквідація патріархії не змогли знищити ідеологеми «Москва — Третій Рим». Вона буде відроджена слов'янофілами, які знову проголосять унікальну всесвітню місію та неповторну долю Росії [10, с. 511]. Таким чином, ми спостерігаємо розгляд слов'янофільства ХІХ ст. та комунізму ХХ ст. як варіантів трансформації ідеологеми «Москва — Третій Рим». Це твердження обумовить найбільш відчутну критику поглядів А. Дж. Тойнбі щодо зазначеної ідеологеми.

Дослідник вважає, що ця ідеологема є результатом роботи греків, які принесли ідею власної релігійної переваги над Заходом, як

носієм зіпсованого варіанту християнства. Також Росія перейняла від Візантійської імперії модель тоталітарної держави, у якій церква підпорядковується інтересам світської влади. Ця обставина разом з недовірою до Заходу змушує Росію постійно будувати контр-світ, яким певним чином і є «Третій Рим». А. Дж. Тойнбі прогнозує, що і в далекому майбутньому російський дух та погляди будуть лишатися месіанськими, бо іудейський месіанізм є спільним джерелом як східного, так і західного християнства. Таким чином, можна зробити висновок, що за умов інтенсивного впливу Російської православної церкви на суспільство в ньому будуть утверджуватись месіанські погляди щодо ролі та місця Росії в світі.

Зазначені погляди А. Дж. Тойнбі викликали жорстку критику як серед західних науковців, так і з боку радянської історичної науки. У статтях Б. Биховського, Дж. Кларксона, К. Хіла було висловлено сумнів в існуванні релігійних відмінностей між західною та візантійською цивілізацією. Вони заперечували існування візантійської цивілізації. На їх думку у середньовічній Європі існувала певна культурна єдність. Б. Биховський у статті «New Title» (№ 46, 12 November 1947. P. 27-31) заперечив взаємозв'язок між соціалістичною системою Радянського Союзу та середньовічною візантійською тоталітарною державою та звинуватив А. Дж. Тойнбі в ідеологічній упередженості щодо Росії [11, с. 223].

Одним із головних опонентів А. Дж. Тойнбі став Д. Оболенський, який у своїй праці «Візантійська співдружність націй», розробив цілісну концепцію взаємовідносин між Візантією та руськими землями. Він утверджував, що історію періоду IX — середина XV ст. неможливо пояснити в термінах націоналізму чи імперіалізму, це було наддержавне утворення, яке мало культурно-ідеологічну та політичну єдність. Втіленням цієї єдності є визнання єдності віросповідання та влади константинопольського патріарха, а візантійського імператора верховним правителем всього православного світу [6, с. 294]. Д. Оболенський заперечував спробу розглядати політику Радянського Союзу як втілення російського імперіалізму, в основі якого лежить вислів Філофея: ця філософія утверджує політичну та релігійну перевагу російських царів у християнському світі та проголошує Московію передтечею Царства Божого [6, с. 389]. Він наголошує, що поштовхом до появи ідеологеми «Москва — Третій Рим» стало падіння Константинополя 1453 року. Воно зруйнувало Візантійську співдружність націй та поставило питання про

подальше політичне майбутнє Росії. У Москві визнавали візантійське вчення про існування однієї християнської імперії, яка втілює у собі риси Царства Божого та утримує світ від приходу Антихриста. Такою імперією була Візантія, а тому її падіння викликало зростання апокаліптичних передчуттів. Саме реакцією на ці переживання змін звичного світопорядку і стає ідеологема «Москва — Третій Рим». Візантія була покарана Богом за відступ від православної віри через укладання Флорентійської унії, а єдиним носієм православ'я залишається Москва. Д. Оболенський пропонує чітко розмежувати сфери функціонування зазначеної ідеологеми та реально оцінити результати її застосування. Він вважає, що ідеї Філофея мали найбільше поширення серед російського духовенства, яке обстоювало необхідність проведення політики Святої Русі, яка постає центром світового православ'я. Ця політика мала вузько національний характер та есхатологічне спрямування і своє найбільше втілення отримала в церковному розколі XVII ст. [6, с. 392]. Аналіз зовнішньої політики Московської держави XVI — XVII століть, на думку Д. Оболенського, доводить, що вона найменш відповідала спрямуванню ідеологеми «Москва — Третій Рим». Замість ідеї християнської імперії, яка описує ієрархію держав на чолі з імператором, у Росії посилюється прагнення до пошуку рівноправ'я з Заходом через ідею сім'ї європейських народів, які мають однаковий статус. У 1582 році Іван IV звернувся до папського легата Антоніо Поссевіно зі словами: «... ми не прагнемо панування над всім світом» [6, с. 391]. Росія прагне у боротьбі з Литвою та Польщею об'єднати всі руські землі, а не починає відвойовувати у Османській імперії свою візантійську спадщину з метою звільнення православних народів. Не «Москва — Третій Рим», а «Москва — Другий Київ» ось гасло російської дипломатії [6, с. 391]. В цьому аспекті варто наголосити що А. Дж. Тойнбі вбачав політичну місію Росії в заміні Візантійської імперії собою, а не в спробі її порятунку чи відновлення. [10, с. 510]. Таким чином це є відповіддю на критику Д. Оболенського, в якій зазначалося, що боротьба за візантійську спадщину не була пріоритетом для Москви. А. Дж. Тойнбі зазначає, що для Московії завдання полягало з одного боку в утриманні існування православного царства, а з іншого — в уникненні повторення долі Першого та Другого Риму. Саме тому боротьба за повернення спадщини Київської Русі мала більше значення для зовнішньої політики Московії XVI — XVII століть, адже була відповіддю на тиск західного

світу. Отже, критика Д. Оболенським поглядів А. Дж. Тойнбі щодо ідеологеми «Москва — Третій Рим» постає швидше як більш нейтральна оцінка подій у країнах Центрально-Східної Європи періоду пізнього Середньовіччя.

Д. Оболенський висловлював сумнів, що після реформ Петра I візантійська культурна традиція, зокрема, теократична ідея священного монарха, який править країною за згодою з Церквою, може отримати значне поширення. Таким чином можна стверджувати, що функціонування та розгляд ідеологеми «Москва — Третій Рим» поза межами XVI — XVII століть є неприпустимим. Діяльність Д. Оболенського сприяла зацікавленню розробкою візантійської проблематики для розуміння історії Центрально-Східної Європи, яка дозволила подолати ідеологічну упередженість західної історіографії стосовно дослідження джерел та процесу трансформації ідеологеми «Москва — Третій Рим».

Отже, якщо порівняти погляди А. Дж. Тойнбі та Д. Оболенського на суть ідеологеми «Москва — третій Рим», то в багатьох аспектах їх оцінки збігаються, зокрема, щодо візантійського впливу на культурне життя Росії, політику вестернізації Петра I, що призупинила реалізацію зазначеної доктрини. Проте суттєва відмінність полягає в оцінці значення ідеологеми «Москва — третій Рим» в історії Росії. А. Дж. Тойнбі вважає дане формулювання символом особливої місії Росії, а Д. Оболенський — лише реакцією на падіння Візантійської імперії.

Література

1. Бердяев Н. А. Истоки и смысл коммунизма [Текст] / Николай Александрович Бердяев. — М. : Наука, 1990. — 224 с.
2. Бердяев Н. А. Русская идея. Основные проблемы русской мысли XIX века и начала XX века [Текст] / Николай Александрович Бердяев // Вопросы философии. — 1990. — № 1. С. 77-144.
3. Емельянов-Лукьянчиков М. А. Иерархия радуги. Русская цивилизация в наследии К.Леонтьева, Н.Данилевского, О.Шпенглера, А.Тойнби [Текст] / Максим Александрович Емельянов-Лукьянчиков. — М. : Русский мир, 2008. — 700 с.
4. Кузык Б. Н. Цивилизации: теория, история, диалог, будущее. — Т. 1. Теория и история цивилизаций [Текст] / Б. Н. Кузык, Ю. В. Яковец. — М. : Институт экономических стратегий, 2006. — 768 с.
5. Моисеев Н. Н. Судьба цивилизации. Путь разума [Текст] / Никита Николаевич Моисеев. — М. : Яз. рус. культуры, 2000. — 223 с.

6. Оболенский Д. Д. Византийское содружество наций. Шесть византийских портретов [Текст] / Дмитрий Дмитриевич Оболенский. — М. : Янус-К, 1998. — 655 с.
7. Панарин А. С. Православная цивилизация в глобальном мире [Текст] / Александр Сергеевич Панарин. — М. : Алгоритм, 2002. — 496 с.
8. Семёнов Ю. И. Философия истории. (Общая теория, основные проблемы, идеи и концепции от древности до наших дней) [Текст] / Юрий Иванович Семёнов. — М. : «Современные тетради», 2003. — 776 с.
9. Сеницына Н. В. Третий Рим. Истоки и эволюция русской средневековой концепции. (XV — XVI вв.) [Текст] / Нина Васильевна Сеницына. — М. : Изд-во «Индрик», 1998. — 416 с.
10. Тойнби А. Дж. Постижение истории [Текст] / Арнольд Джозеф Тойнби; пер. с англ. Е. Д. Жаркова. — М. : Айрис-пресс, 2006. — 640 с.
11. Тойнби А. Дж. Цивилизация перед судом истории: Сборник [Текст] / Арнольд Джозеф Тойнби; пер. с англ. Е. Д. Жаркова, А. Д. Харитоновича, И. Е. Киселевой. — М. : Айрис-пресс, 2003. — 592 с.
12. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций [Текст] / Самюэль Хантингтон; пер. с англ. Ю. Новикова, Т. Велимеева. — М. : АСТ, 2006. — 261 с.

Галиченко М. В.

**РАЗРАБОТКА ИДЕОЛОГЕМЫ «МОСКВА — ТРЕТИЙ РИМ»
В НАУЧНОМ НАСЛЕДИИ А. ДЖ. ТОЙНБИ И Д. ОБОЛЕНСКОГО**

Статья посвящена изучению взглядов А. Дж. Тойнби и Д. Оболенского на содержание идеологии «Москва — Третий Рим». Автор доказывает, что А. Дж. Тойнби способствовал утверждению восприятия имперской сущности идеологии «Москва — Третий Рим». Вклад Д. Оболенского состоит в анализе идеологии «Москва — Третий Рим» сквозь призму идеи «византийского содружества наций».

Ключевые слова: православие, империя, цивилизация, нация.

Halichenko M.V.

**DEVELOPMENT OF IDEOLOGY «MOSCOW — THIRD ROME»
IN THE SCIENTIFIC HERITAGE OF A. G. TOYNBEE
AND D. OBOLENSKY**

The article is devoted to the study of attitudes A.J. Toynbee and D. Obolensky on the content of ideologies «Moscow — the Third Rome». The author argues that the A.J. Toynbee contributed to the perception of approval of the imperial nature of ideologies «Moscow — the Third Rome». Obolensky D. the contribution is to analyze the ideologies of «Moscow — the Third Rome» through the prism of the idea of «Byzantine Commonwealth».

Keywords: Orthodoxy, empire, civilization, nation.

Надійшла до редакції 15.11.2012 р.